

YU ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

PG
1201.
.N24

Nash jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/2—3

UNIV. of MICH.

IV 9154

Current Series

**БЕОГРАД
1984.**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXVI (нова серија)

Св. 2—3

САДРЖАЈ

Радосав Бошковић (1907—1983) (МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ)	73
Допринос српских писаца стварању књижевног језика у другој половини XIX века (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	83
О неким појмовима и њиховој примјени у језичкој анализи (ТАТЈАНА БАТИСТИЋ)	94
Српскохрватска лексикографија XIX века (преглед лексикографских концепција) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	139
Именице <i>орак</i> и <i>орао</i> , глаголи <i>ићи</i> и <i>јести</i> (из моје дијалектолошке биљежнице) (АСИМ ПЕЦО)	147
Етник, ктегик и норма (поводом облика <i>Козарчанин</i> и <i>козарачки</i>) (БОЖО БОРИЋ)	152
С п о м е н и	
Предавање Александра Белића у Москви 1898. године (БОРБЕ ЖИВАНОВИЋ)	160

СРПСКОХРВАТСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА XIX ВЕКА (Преглед лексикографских концепција)

1. XIX stoleће обележено је, и у Срба и у Хрвата, бригом о језику и радом на књижевнојезичкој норми. Циљ ових настојања био је, с једне стране, излазак из регионалних књижевних језика у шира језичка и културна пространства и, с друге стране, демократизација језика и културе уопште. Лексикографија, као што је и природно, и прати ове тежње, и омогућава њихову реализацију.

2. Лексикографска дела овога раздобља према лексичком материјалу који садрже и према концепцији која им је у основи могу се поделити у две скупине. Прву, мању групу чинили би речници надахнути илирским и свесловенским идејама и рађени методологијом ранијих епоха, оних које су својим трудом обележили творци великих штампаних¹ речника Вранчић,² Микаља,³ Хабделић,⁴ Дела Бела,⁵ Белостенец⁶ и Јамбрешић.⁷ Другу, веома бројну групу чинили би Вуков речник и речници написани после њега и, директно или индиректно, према његовом узору и према његовим реформаторским концепцијама.

3. Првој групи речника односно предвуковским речницима припадају два речника, Стулијев и Волтицијев.

Јоаким Стули, учени фрањевац, Дубровчанин, предано је радио на свом делу преко пола stoleћа. Резултат је тога труда

¹ Рукописне речнике, иако их није мали број, нећемо помињати јер су они још увек „мртво језично благо“. О њима в. Стјепан Мусулин, Хрватска и српска лексикографија, Филологија 2, Загреб 1959, стр. 52—55.

² Фауст Вранчић, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Венеција 1959.

³ Јаков Микаља, *Blago jezika slovinskoga*, Loreto-Ancona 1641—1651.

⁴ Јурај Хабделић, *Dictionar ili riči slovenske z vekšega vkup zebrane*, Грац 1670.

⁵ Ardelij Della Bella, *Dizionario italiano-latino-illirico*, Венеција 1728. и Дубровник 1782.

⁶ Иван Белостенец, *Gazophylacium sen latino-illiricum onomatum aegriam*, Загреб 1740.

⁷ Андрија Јамбрешић, *Lexicon latinum interpretatione illirica, germanica et hungarica locuplex*, Загреб 1742.

тротомни речник у шест свезака: *Lexicon latino-italico-illyricum* (Будимпешта 1801), *Riecsoslòxje* (Дубровник 1806) и *Vocabulario italiano-illirico-latino* (Дубровник 1810). Други је том за нас, свакако, највреднији. Концепција овога речника, посебно је то видно у Рјечосложју, чију леву страну чине „илирчке“ речи, а десну италијанске и латинске, заснована је на теоријама и словенском расположењу Дубровника XVIII, а и XVII века, којима писац предговора Фрањо Марија Апендини, историчар, лингвист и аутор илирске граматике, даје оправдање и научно образложење онога времена. Оваква концепција условљава и одговарајући избор лексике. Основу лексичког фонда чине речи штокавске, ијекавске, уз известан број чакавизама и кајкавизама (углавном преузетих из ранијих речника), али у речнику је и велики број руских речи,⁸ а нешто мањи старословенских, пољских и чешких. Такође у њему има и кованица, успелих и мање успелих, али оне, углавном, живот ван овога речника нису наставиле. Лексичку грабу Стули је узимао из народних говора, пре свега из Дубровника и околине, а и из других, које је упознао на многим путовањима, затим из око 150 дела старих писаца и писаца својих савременика, међу којима су се нашли и Доситеј Обрадовић, Захарије Орфелин и Јован Рајић, затим из свих дотадашњих хрватских речника,⁹ као и из речника других словенских језика. На овај је начин Стули прикупио око 80.000 речи које је семантички идентификовао еквивалентним латинским и италијанским лексемама и потврдио бројним примерима, цитатима из ексцерпираних дела, фразама, изрекама и народним пословицама. Ове су потврде, несумњиво, највећа вредност Стулијевог речника, и оне су, као и домаће речи у самој номенклатури, послужиле као граба за касније, по основној орјентацији вуковске речнике.

4. Три године пре Рјечосложја појавио се у Бечу близак по концепцији, али далеко скромнији по лексикографском дometу *Riecsoslòvnik ilircskoga, italianskoga i nimacskoga jezika* Јосипа Волтића (Волтидија), ученог Истријана, илирца и филолога практичара који је као приватни учитељ живео у Бечу и за потребе свога посла изradio овај речник од око 17.000 речи. Основу лексике Волтићевог речника чине речи штокавско икавске, мада има и оних из других наречја, као и чакавских и нешто мање кајкавских речи. Такође у Рјечословнику има и речи из других словенских језика, што је, свакако, у складу са Волтићевом илирском језичком концепцијом. А управо због овакве језичке концепције према овоме речнику негативно су

⁸ „Стулијево „Рјечосложје“ могло би послужити као диференцијални руско-хрватско-српски рјечник, у толиком броју има руских ријечи (да-како старијих)“, Сретен Живковић, *Руске ријечи у Стулијеву рјечнику*, Јужнословенски филолог XXII, Београд 1957—1958, стр. 262—273.

⁹ Српских речника до Вука готово није ни било.

се односили и Јозеф Добровски, тадашњи водећи славист, и Јернеј Копитар, учени филолог и Вуков истрајни помагач и сарадник у лексикографском и другоме послу.

5. Појава првог Вуковог речника децембра 1818. у Бечу представља прекретницу, а појава другог Вуковог речника 1852. основу за Вукову и вуковску језичку и лексикографску епоху. Објаснићемо шта је то што чини потпуну промену у језичкој концепцији и темељ онога што ће се касније у књижевнојезичкој норми и лексикографији збивати. Предвуковски речници XIX века, а и неки ранији, рађени су с тежњом да се презентира лексички фонд који би послужио као основа за окупљање представника различитих језичких територија, каткад и различитих језика, у ширу језичку, а преко ње, и културну заједницу. И та им је тежња племенита. Међутим, она није остварена, нити је могла бити остварена. И ево зашто. Лексика у тим речницима не припада једном језичком систему (видели смо, то је регионална лексика проширена речима узетим са различитих страна и из различитих језика) односно та лексика не представља један лексички систем, што значи да дате лексеме међусобно нису повезане многоструким парадигматским и синтагматским односима, који им једино омогућавају асоцијативно повезивање у језичкој реализацији¹⁰; дакле, лексика ових речника није могла доживети језичку реализацију. А Вукови речници дају углавном лексику једнога човека и лексику једнога живог, народног језика, тј. лексички систем у најчистијем виду, онај чије се појмовно-граматичке парадигме и синтагматске релације могу тумачити и учити, систем који се може усвојити и репродуковати и у репродуковању, у језичкој реализацији развијати и обогатити. А управо то се и збило са овим системом.

6. За Вуковог живота изашла су два издања његовог лексикографског дела: прво, Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима, Беч 1818. и друго, Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Беч 1852. Први речник садржи 26.270 речи одредница,¹¹ а други готово двоструко више — 45.996.¹² О разлици између једног и другог издања односно о разлици у лексичком фонду датом у првом и другом

¹⁰ Нпр. лексеме из истог синонимског реда у Стулијевом речнику *младић* и *молодец* или *јунији* припадају различитим и фонолошким и граматичким системима, а самим тим не могу бити чланови истог лексичког система. Исти је случај и са Волтићевим паровима *даска* и *деска* или *базг* и *безг*.

¹¹ Податак преузет од Павла Ивића, О Вуковом рјечнику из 1818. године, Сабрана дела Вука Караџића, II књига, Просвета, Београд 1966, Поговор, стр. 80.

¹² Податак преузет од Миливоја Павловића, Д-р Светомир Ристић и Јован Кангрга. Речник српског и немачког језика. Други део. Српскохрватско-немачки, Јужнословенски филолог VIII, Београд 1928—1929, стр. 212.

лексикону Вук сам у предговору другом издању каже: „Као што сам у огласу казао, ја сам оне ријечи што су наштампане прије донио амо у глави, пак сам их послје писао како сам их се могао помињати; ове пак што се сад додају купно сам одонда по различнијем крајевима народа нашега, и овога посла ради путовао сам којекуда, као н. п. у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну Гору.“ И ово је, свакако, тачно. Првome је речнику у основи Вуков лексички систем понет из родног Тршића обogaћен са приличним бројем речи које је Вук чуо да се у народу говоре по другим крајевима.¹³ И још нешто, овај је лексички систем дат у фонолошкој и граматичкој форми тадашњег тршићког говора (нпр. фонема *x* доследно изостаје — ајдук, иљада, раброст; доследно је извршено тзв. најновије јотовање — Бевер, Бевојка, ћерати, ућерати; ту имамо нових морфонолошких алтернација типа *тама* : *таван*, или — у морфолошком систему ту имамо необичних именица са морфолошком основом на вокал, као — *ора*, *снаа* итд.)¹⁴ и, нагласимо, у први пут примењеном фонолошком графичком систему.¹⁵ Другоме је речнику у основи шири лексички систем (мада и његову окосницу чини Вукова тршићка лексика) заснован на фонолошки и граматички широј, општештокавској дијалекатској бази, на оној која омогућава удаљавање српскохрватског књижевног језика од дијалекатске основе на којој је поникао, његово осамостаљивање и даље независно развијање. Заправо, граматички и лексички систем дат у овоме речнику већ показује изванредан степен аутономије: у њему је знатан број речи из различитих крајева, посебно из Војводине (као *војак*, *врбовати*, *магистрат*, *милитарац*, *официр*, *порција*, *шогор*, *зевалица*, *јагорчевина*, *погрда*, *поимање*, *суморан*, *адвокат*, *новинар* итд.),¹⁶ приличан број

¹³ Исп. податке које износи П. Ивић (углавном на основу статистичких прегледа које су дали Љ. Стојановић и А. Белић): „Речи које је Вук обележио правим географским одредбама, а не ознакама „нарјечја“, распоредене су врло неједнако: из Србије (и појединих крајева у њој) има их око шездесет, из Босне и Херцеговине отприлике исто толико, а из Војводине преко двеста педесет“, оп. ц., стр. 84.

¹⁴ В. П. Ивић, оп. ц., стр. 26. и даље, и П. Ивић, Српски народ и његов језик, СКЗ, Београд 1971, стр. 322—323.

¹⁵ В. Радоје Симић, Вукове реформе графичке и ортографије, Југословенски семинар за стране слависте 30, Београд 1979, стр. 30—40.

¹⁶ Јован Кашић, Војвођанска лексика у Вуковом *Рјечнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, 1967, стр. 199—224. Исп. интересантну констатацију: „Према мом бројању у Р 1 укупно је 839 речи обележено ознаком која их везује за војвођански терен, док је у Р 2 таквих речи 1848, што значи да их је више за око 2,20 пута. Однос између укупног броја речи у оба издања *Рјечника* и речи забележених у Војводини остао је готово непромењен. Од укупног броја речи забележених у Р 1 на војвођанску лексичку отпада око 3,192%, а у Р 2 тај проценат је незнатно већи, 3,235%. Овај проценат био би нешто већи ако би се приликом ових рачунских операција изоставиле речи које су у *Рјечник* унете више пута због различитих гласовних појава, односно ако би се оне тре-

урбаних лексема (*вијеће, вијећник, пучански, пучанство, безочник, безочница* итд.),¹⁷ доста турских речи (као *сунђер*) — додуше; оваквих речи, и војвођанских, и урбаних, и турских и других има и у првоме речнику, само у мањем броју; затим ту је доста посрбљених црквенословенских речи (*гонитељ, свршитељ, спаситељ, утјешитељ, законик, заступник, преступник, проповједник, искуство, јединство, духовни, животни, смртоносни* и др.),¹⁸ као и оних које је Вук преводећи Нови завјет начинио онако како би то урадио „и најпростији Србин, само кад би му затребале“¹⁹ (нпр. *викач, гудач, сијач, слушач, трубач, шаптач, осветник, зборница, незнабоштво, дјевојаштво, извршење, оправдање, очишћење, покајање, признање, помирење, грабљив, неосјетљив, непоколебљив, свадљив*).²⁰

7. После Вукове смрти 1898. године у Београду изишло је треће (државно) издање, исправљено и умножено, Вуковог Српског рјечника, које су приредили Љубомир Стојановић и Пера Борђевић остајући у потпуности на Вуковој концепцији и на Вуковом материјалу, оном штампаном и оном који је иза њега остао.

8. У првим деценијама XIX века, и пре појаве Вуковог речника, а нарочито половином века и после појаве речника, на целој данашњој српскохрватској језичкој територији стекли су се многи услови, и економски, и политички, и културни за експанзију народног језика, у Хрватској као замене за регионалне језике и немачки, италијански и латински, као језике науке и администрације, у Србији као замене за различите типове рускословенског и славеносерпског. Вукови речници били су

тирале као једна лексичка јединица. Сем тога, Вук је изврстан број речи, уз које у *Рјечнику* није ставио никакву ознаку, тј. сматрао их је за опште, вероватно прикупно на терену Војводине“, стр. 221.

Исп. и Ј. Кашић, *Речи из Црне Горе у Вуковом Рјечнику и књижевном језику, Зборник за језик и књижевност Друштва за српскохрватски језик и књижевност СР Црне Горе, књ. I, Титоград 1972, стр. 39—44; Фонолошки, морфолошки и семантички дублети у Вуковом Рјечнику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XV, 1972, стр. 105—142.*

¹⁷ Ј. Кашић, *Градске речи у Вуковом Рјечнику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XI, 1968, стр. 147—178; Лексика Вуковог Рјечника и савремени књижевни језик, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XVI, 1973, 165—175.*

¹⁸ Олга Цвијић наводи 49 оваквих речи, за које сам Вук каже да се „ласно могу разумјети и с народнијем ријечима помијешати“, *О неким речима у преводу Новог завета, Јужнословенски филолог XXVI, Београд 1963—1964, стр. 402.*

¹⁹ О. Цвијић, *ибид.*, наводи 84 овакве речи.

²⁰ Речник из 1898. уствари је ново издање речника из 1852; речник из 1818. нешто је, да тако кажемо, уже концепције. То и даје за право Славку Вукомановићу да Вуков речник из 1818. и онај из 1852. године сматра засебним лексиконима, *О Вуковим српским рјечницима, Књижевност и језик, Београд 1973, св. 1, стр. 53.*

модел за разрешавање ових различитих диглосија, за укидање коегзистенције функционално различитих језика у истој културној средини. А да би се створили услови за ширење народног језика у областима у којима он дотад није функционисао, било је потребно много приручних двојезичних речника. И њих је било, и код Срба²¹ и код Хрвата²² (код ових других нешто више). Додуше, многи од ових речника, посебно они предвукovski, по времену или по духу, данас имају значаја само за историјску лексикографију. Модерна двојезична лексикографија, могли бисмо рећи, почиње у Хрватској од *Němačko-ilirskog slovara* Ивана Мажуранића и Јакова Ужаревића, Загреб 1842, или тачније, од *Němačko-hrvatskog rěčnika* Богослава Шулека, Загреб 1860, а у Србији од Речника српскога и немачког језика Борба Поповића, Панчево 1879—1881. и 1886—1895. Циљ ових лексикографских радова и њихову језичку концепцију објашњавају сами аутори; навешћемо по неколико редака из двају предговора. „U nas je osobito velika nevolja, kad imaš превести кои посебни израз; јер се у нас досеle нити у школи, нити у дѣлarnици небесѣдјаше језиком домаћим ништа, или јакo малo. То полје је још сасвим необрађено. Зато ће по свој прилици бит у овој књизи највише погрешака, што се тиће израза пословних, а особито трговарства... Kad наші буду разумѣли добро свој сваданји језик, ако буду добрo и темелјитo вѣшти којој наuci и од нарави к тому позвани, направит ће они лако сvekолике изразе, кои су нам још потребити. Што неучини један; хоће други. Само ваља да буде чвѣрст темелј“ (из Предговора И. Мажуранића и Ј. Ужаревића). „Nарodни језик био је године 1848. напреѣас уведен у све јавне послове и учionице. S тога је настала силна потреба нѣмаѣко-хрватскогa рјечника, који би садржаваo службено и знанствено називље, и тако олакотio нашинцем, понајвише туђим језиком изуѣним, успѣшно извршиванје њихова знанја“ (из Предговора Б. Шулека). На исти је начин Богослав Шулек коншипираo и друга два своја лексикографска дела Хрватско-њемачко-талијански рјечник знанственог називља, Загреб 1874—1875. и Југославенски именик биља, Загреб 1879, којима је, уз први речник, заузео истакнуто место у лексикографији XIX века. И не само то, лексичка грађа из ових речника ушла је и у све касније речнике и тиме допринела формирању лексичког фонда модерног књижевног језика.

²¹ Исајловичь Дмитрій Французко-србскій рѣчникъ, Београд 1846; Нѣмаѣко-србскій рѣчникъ, Београд 1847; Латинско-србскій рѣчникъ, Београд 1850.

Д. Лазић. Речник српско-немачко-латински, Београд 1849.

²² Нпр. Ј. Дробнић, Мали илирско-њемачко-талијански рјечник, Беч 1846—1849; Карло Парчић, *Vocabolario italiano-slavo*, Рома 1886. О овим речницима, као и њиховој улози у формирању књижевног језика код Хрвата в. више у Енциклопедији Југославије, под лексикографија.

9. Формирању правно-политичке терминологије, поменимо и то, допринео је велики терминолошки речник *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs* (Deutsch-croatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe, Беч 1853), који је израдио „југославенски одсјек“ специјалне комисије, чији су чланови били и В. С. Карацић, и Фрањо Миклошић, и многи други учени филолози.

10. У лексикографији XIX stoleћа посебно, по лексичком фонду који обрађује, и веома значајно место, по вештини и знању којим је урађено, заузима дело Буре Даничића Рјечник из књижевних старина српских (у три свеске), Биоград 1863. и 1864. У њему је обрађена, и језички и историјски, и примерима потврђена богата лексичка грађа из споменика од XIII до XVIII века.

11. И на крају — у лексикографију XIX века долазе и два велика почетка: почетак рада на великом историјском Рјечнику хрватскога или српскога језика Југославенске академије знаности и умјетности и почетак рада на великом савременом Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности.

12. Годину 1866. можемо означити као почетак рада на Рјечнику хрватскога или српскога језика. Наиме, те године су оснивачи Југославенске академије бискуп Јурај Штросмајер и историчар Фрањо Рачки упутили позив Бурџи Даничићу, већ познатом филологу и лексикографу да дође у Загреб и отпочне овај велики посао. Даничић је позив прихватио, и већ 1867. године на једној од првих радних седница новоосноване Академије, чији је био члан и први секретар, предложио програм свога лексикографског рада. Прва књига Рјечника појавила се 1882, исте године када је њен уредник Буро Даничић умро у Загребу. Последња двадесет и трећа књига изишла је 1976. године (мада је још 1959. била спремљена за штампу). У двадесет три тома, на преко 20 000 страница у овоме је речнику обрађено близу 300 000 речи одредница. Извори за овај речник обухватају језички материјал из јавних и приватних докумената, књижевних дела, етнографских списа, из старих вишејезичних речника од најстаријих времена до половине XIX века.²³

13. Покретач мисли да се отпочне рад на Речнику српскохрватског књижевног и народног језика био је Стојан Новаковић, наш познати историчар, филолог, дипломата и један од првих чланова Српске академије. Поводом стогодишњице рођења Вука Ст. Карацића 1887. године Новаковић је упутио Ака-

²³ О историјату рада на овом речнику, о методологији и његовом садржају в. Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ, свезак 97, Додатак — материјали о рјечнику. В. такође и Павле Рогић, Рјечник хрватскога или српскога језика ЈАЗУ и његов први уредник Буро Даничић, Наш језик XXI/3, Београд 1975, стр. 141—150.

демији своју посланицу „Српска краљевска академија и неговање језика српског“, у којој образлаже културне потребе за речником савременог језика, за речником који ће обухватити лексичку грађу од Доситејевог и Вуковог периода, управо од времена којим се завршава Рјечник ЈАЗУ, до тада савремених дана. Новаковићева идеја реализована је 1893. године оснивањем Лексикографског одсека у тадашњој академији. И ову годину можемо сматрати почетком рада на прикупљању грађе за овај речник. И овај рад још увек траје. Грађа се прикупљала и тада као и сада из писаних извора (књига, часописа, новина) и из народних говора. На овај је начин досад прикупљено преко 5 000 000 листића. И посао око израде Речника још увек траје. Досад је изишло једанаест томова, први 1959, а једанаести 1981. године. Када буде готов, Речник ће имати око 30 томова, или чак који том више, а према прорачунима који се сада могу извршити садржаваће фонд од 400 000 до 450 000 речи, вероватније ближе овој другој, већој цифри, и биће једно од најобимнијих лексикографских дела ове врсте на свету.²⁴

Даринка Гортан-Премк

²⁴ Исп. Михаило Стевановић, Институт за српскохрватски језик и програми његова рада, Наш језик XX, Београд 1973—1974, стр. 1—10; Митар Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, Наш језик XX, Београд 1973—1974, стр. 11—22; Бранислава Аранђеловић-Живковић, Тридесет година Института за српскохрватски језик, Наш језик XXIII/3—4, стр. 150—165; Даринка Гортан-Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, Наш језик XXIV/3, Београд 1980, стр. 107—114; Ирена Грицкат, Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом -за, Наш језик XXV/1—2, Београд 1981, стр. 3—23.